

**Homenatge al Grup de Recerca
Arqueològica de la URV-IPHES al
Molí del Salt (Vimbodí i Poblet)**

**Manuel Vaquero Rodríguez
Susana Alonso Fernández**

●
●
●
●
●
●
●
●
●
●
●
●
●

Trajectòria del Grup de Recerca Arqueològica de la URV-IPHES al Molí del Salt (Vimbodí i Poblet)

Manuel **Vaquero Rodríguez**

IPHES, Institut Català de Paleoecologia Humana i Evolució Social. Zona Educacional Campus Sescelades
URV. Tarragona.

*manuel.vaquero@urv.cat

Elvira Susana **Alonso Fernández**

Àrea de Prehistòria, Universitat Rovira i Virgili (URV). Tarragona

Aquest article està dedicat als companys i amics que ja no el poden llegir, el Carmelo Alonso i el Joan Duch

Segurament, molts dels que llegiu aquestes línies estareu al corrent que als arqueòlegs en agrada pensar que som científics. Potser sí que ho som, encara que un conegut i reconegut arqueòleg, el nom del qual no repetiré aquí, va dir una vegada que ell no era pas un científic, ell era un artista. Com a científics, ens agrada pensar també que el que fem és la conseqüència d'un treball planificat i metòdic, d'hipòtesis que volem contrastar, d'una programació que es porta a terme de forma inexorable. Almenys aquesta és la impressió que moltes vegades volem donar *a posteriori*, quan girem la vista enrera i volem explicar als altres perquè vam fer el que hem fet. Malgrat això, hem de reconèixer que els arqueòlegs ens trobem sempre al bell mig d'una contradicció. Mai sabem ben bé què trobarem. Sovint trobem coses inesperades i, al contrari, no trobem les coses que esperàvem trobar. La història de l'arqueologia està plena de grans troballes que han estat el resultat d'esdeveniments imprevistos, d'això que els científics sempre intenten esquivar: l'atzar. Al cap i a la fi, el nostre objectiu és conèixer la història de les poblacions del passat i hi ha qui pensa que la història és el regne de l'atzar. Com el petit esdeveniment que va fer que Napoleó perdés la batalla de Waterloo i que, de no haver-se produït, hauria fet que la història d'Europa dels darrers dos-cents anys fos completament diferent.

Campanya d'excavació, any 1999. D'esquerra a dreta, Pere Alegre, Emma Galindo i Núria Ibàñez.

Equip d'excavació de la campanya del 2001. D'esquerra a dreta, Susana Alonso, Palmira Saladié, Josep Martín, Marta Fontanals i Josep Maria Gené.

Això és vàlid tant per la història en majúscules, com per les petites històries de les què en som protagonistes. La història d'una excavació arqueològica és la història de les persones que hi participen. Tots sabem que l'Indiana Jones no necessitava massa gent per fer les seves troballes.

Normalment anava tot sol o acompanyat d'una dona amb la què acostumava a tenir algun episodi romàntic, o d'una noia i un nen (al Temple maleït). No és el cas de l'arqueologia actual –de fet, mai ho ha estat. Qualsevol projecte de recerca arqueològica, per modest que sigui, requereix el treball de tot un equip, tant pels treballs d'excavació com per l'estudi posterior del registre arqueològic. Des que vam començar a treballar al Molí del Salt, farà aviat vint anys, han passat pel jaciment moltes persones. Alguns s'han implicat en el projecte de recerca des del començament fins ara, altres van estar un temps i ho van deixar, molts van venir només a excavar una campanya o uns dies. Però la història del Molí del Salt no és només la dels excavadors i arqueòlegs. És també la història de tot el poble de Vimbodí i de la Conca que van veure com, en un moment o altre, el Molí del Salt es creuava en el seu camí. Volem pensar que sense la participació de tots i cadascun d'ells la història del jaciment hauria estat totalment diferent. Fa temps, un altre conegut i reconegut arqueòleg, el nom del qual tampoc esmentaré aquí, ens va dir que en arqueologia l'important eren els projectes, no les persones. Potser portats per la inconsciència de la joventut, ens ho vam creure. Ens ha costat, però finalment ens hem adonat de l'equivocat que estava.

Per a nosaltres, tot va començar un dia de l'any 1990, o potser 1991. El nostre col·lega i amic Josep Maria Gené ens havia portat a veure alguns jaciments de superfície de la comarca. El Josep Maria, que tenia lligams familiars a Vallclara i fou anys més tard alcalde d'Altafulla, havia estudiat arqueologia a la Universitat de Barcelona, on havia presentat el 1986 una tesi de llicenciatura sobre les indústries lítiques de superfície a la Conca de Barberà (Gené, 1986). Un d'aquests jaciments estava situat al terme Vimbodí –per aquells anys el poble només es deia així, Vimbodí– i era conegut pel nom de Molí del Salt a causa d'un antic molí que hi havia aprop. El nom del molí venia d'un salt d'aigua situat just al costat. Cal dir que el jaciment no l'havia descobert el Josep Maria. Als anys 50, el Dr. Salvador Vilaseca, reusenc il·lustre, ja l'havia donat a conèixer en un llibre que avui en dia és un clàssic de l'arqueologia catalana (Vilaseca, 1953).

El jaciment estava enclavat en un camp d'avellaners al costat del riu Milans. Les peces de sílex que havien estudiat el Salvador i el Josep Maria s'havien trobat escampades pel terra, entre els avellaners. Cal dir que, sent un jaciment de superfície, l'interès que tenia per a nosaltres era relatiu. Aquests jaciments, que no tenen estratigrafia, són gairebé

impossibles de datar i poden tenir barrejades peces de cronologies diverses. A més a més, tenen problemes de conservació i només s'acostumen a trobar eines de pedra. No és la mena de jaciment amb el què somien els arqueòlegs. Tanmateix, mentre donàvem voltes pel camp, tot va canviar. En un costat de la finca, el camp d'avellaners limitava amb una paret de conglomerat, a la qual s'adossava un talús de terra de gairebé tres metres d'alçada. De sobte, l'Eudald Carbonell, que venia amb nosaltres i tenia –i crec que encara té– un olfacte especial per aquestes coses, es va adonar que en aquest talús afloraven, mig enterrades, algunes peces de sílex i alguns ossos de conill. No eren fàcils de veure, perquè el talús estava cobert de vegetació. Això va fer canviar radicalment l'interès que el lloc tenia per nosaltres, doncs, significava que potser el Molí del Salt no era només un jaciment de superfície, sinó que podia haver-hi una estratigrafia conservada.

En aquesta primera vista al Molí del Salt, o potser en una altra que vam fer més tard, vam conèixer qui seria un dels protagonistes d'aquesta història, el Joan Duch. El Joan i la seva dona, la Teresa Dolcet, eren els propietaris del terreny on es troba el jaciment i any rera any ens van donar el permís per poder-hi treballar. Sense la seva col·laboració, i la de la seva filla, la Teresa Duch, res del que us explicarem tot seguit hauria estat possible. Sempre disposat a la conversa, el Joan ens va intentar transmetre la seva saviesa sobre el món i la terra, el temps i la lluna, el vent de llevant i el vent de ponent, la història de la seva família i la història de Vimodí. No sabem si vam ser capaços d'assimilar tot aquest coneixement, però el que sí tenim clar és que des que ens va deixar fa ben poc, tots som una mica més ignorants.

Poc després vam fer un primer intent per excavar el jaciment, però no va reeixir, de manera que ens vam oblidar del Molí del Salt i vàrem dedicar les nostres energies a altres empreses. Però uns fets inesperats ho van canviar tot. El deu d'octubre del 1994 va tenir lloc un d'aquells esdeveniments que romanen a la memòria de la gent que els va viure, l'aiguat de Sant Tomàs. Les fortes pluges que van caure durant tot el matí van produir moltes destrosses a tota la vall del Francolí. L'aiguat no va afectar directament al jaciment, però per pal·liar els seus efectes en una altra part de la finca es van fer uns moviments de terres en el talús que contenia les restes arqueològiques. Això va tenir com a conseqüència la destrucció d'una part del dipòsit, però també va deixar a la vista un tall que confirmava que es tractava efectivament d'un jaciment en estratigrafia. Aquest fet ens va acabar

de convèncer que el Molí del Salt s'havia d'excavar i el 1999 vam tornar a la càrrega. El Departament de Cultura ens va concedir l'autorització per fer una excavació d'urgència i el mes de juny de 1999 vam portar a terme la primera campanya.

Abans de començar a treballar, vam fer el que fem sempre quan iniciem una excavació, parlar amb les autoritats locals per demanar-los el seu suport, és a dir, demanar-los diners. Llavors va començar una col·laboració amb l'Ajuntament que s'ha mantingut ininterrompudament fins ara, fins i tot en els moments més durs de la crisi. Tots els alcaldes que hem conegut des de 1999 –Joan Forés, Jaume Carreras, Ferran Masdeu, Lluís Grau i Joan Güell– han recolzat el projecte i han contribuït a que sigui –com així ho esperem– un projecte de tots els vimbodinencs. També vam aconseguir el suport, gràcies a la feina i l'entusiasme del Gabriel Serra, del Consell Comarcal de la Conca de Barberà. Tanmateix, aconseguir el suport de les institucions i entitats del territori no és només una qüestió de diners. És una manera d'assolir una fita que per nosaltres és essencial: fer que la gent de la Conca faci seu aquest projecte, que formarà part del paisatge cultural i científic de la comarca durant molt de temps. Una part important de les despeses d'una excavació és la manutenció dels excavadors i aquí no ens volem oblidar dels amics dels Torrents i del Grèvol, que cada any s'encarreguen que tornem a casa una mica més grassos.

El dia 5 de juny de 1999 vam donar el primer cop de pic al jaciment del Molí del Salt. Els objectius d'aquesta primera campanya eren molt concrets. Es tractava de saber si havia i si valia la pena plantejar una excavació a llarg termini. Per això calia tenir dades sobre la estratigrafia del dipòsit, veure si el material arqueològic estava ben conservat i si es tractava d'un jaciment ric en restes. Aquesta informació era fonamental per avaluar si tenia interès invertir més temps i diners. No hauria estat la primera vegada que es decideix abandonar un jaciment pel resultat negatiu d'aquests treballs preliminars, com ens va passar a la Balma del Corregó. Vam fer un sondeig de 3 m² on hi havia el tall que van deixar els moviments de terres de 1994. Cal dir que la tasca no va ser gens fàcil. El jaciment està orientat cap al sud, una orientació perfecta per instal·lar un campament a l'època glacial, ja que tot el dia hi toca el sol. Tanmateix, no són les millors condicions per fer una excavació arqueològica. En aquella campanya no hi havia encara el cobert que tenim actualment i aquell mes de juny fou especialment calorós. Malgrat algun cas,

afortunadament lleu, d'insolació, el excavadors van suportar amb coratge aquestes condicions, raó per la qual és de justícia que recordem els noms dels membres d'aquell primer equip: Pere Alegre, Ethel Allué, Isabel Cáceres, Isabel Expósito, Cristina Fernández, Emma Galindo, Josep Maria Gené, Núria Ibáñez, Josep Martín, Kenneth Martínez, Ignasi Pastó, Filipa Pimenta, Palmira Saladié i Olga Tobías.

Alguns d'aquests primers excavadors van participar també en la recerca sobre el jaciment. El Kenneth Martínez es va dedicar a estudiar l'ús de les eines de pedra i va incloure el Molí en la seva tesi. La Núria Ibáñez i la Palmira Saladié van assumir durant molts anys l'estudi de les restes de fauna. El Josep Martín va col·laborar en els primers treballs sobre l'art moble. L'Ethel Allué es va encarregar de l'estudi dels carbons i és una dels pocs membres d'aquell primer equip que encara avui dia treballa al Molí del Salt. A més a més de dedicar-se als carbons, l'Ethel ha organitzat una tasca que és fonamental en l'arqueologia actual: el rentat del sediment. Tota la terra que traiem del jaciment la garbellem amb aigua per poder recuperar les restes més petites, que difícilment es poden veure durant l'excavació. Els primers anys ens emportàvem el sediment a Capellades i el rentàvem a les instal·lacions de l'Abric Romaní,

Col·locant les bigues per instal·lar el cobert. En primer terme, Pep Vinyets; al fons, Josep Maria Gené.

fins que l'Ajuntament de Vimbodí ens va deixar una espai al costat de la piscina municipal. Des de llavors, l'Ethel s'ha encarregat del control i la logística d'aquesta feina.

Afortunadament, l'esforç i el patiment de la primera campanya valgueren la pena. Es va arribar a la base del dipòsit i es va confirmar que hi havia una seqüència estratigràfica ben conservada. El material arqueològic, tant els ossos com la indústria lítica, estaven també molt ben conservats i es va comprovar que el jaciment era prou ric –es van trobar en aquella primera campanya més de dues mil restes arqueològiques. Amb aquestes dades vam decidir que calia continuar excavant el jaciment en el marc d'un projecte de recerca a llarg termini. Aquest projecte, *Evolució paleoambiental i poblament prehistòric a les conques dels rius Francolí i Gaià*, es va posar en marxa el 2001. Des de llavors i fins l'actualitat s'ha fet cada any una campanya d'excavació al Molí del Salt, gairebé sempre als mesos de maig i juny. Els resultats de la primera campanya van donar lloc a les primeres publicacions sobre el Molí del Salt (Angelucci et al., 2003; Vaquero et al., 2001), en les que ja proposàvem que la cronologia del jaciment corresponia al final del Plistocè i començaments de l'Holocè, si bé encara no disposàvem dels resultats de les datacions per carboni 14. Aquesta atribució es va confirmar quan vam rebre les datacions, les quals indicaven una cronologia compresa entre els 13.000 i els 15.000 anys abans d'ara.

El primer que vam fer a la campanya de 2001 fou ampliar la superfície excavada, una tasca que vam continuar a les campanyes posteriors fins arribar als gairebé 60m² que estem excavant actualment. Tot i ésser una superfície relativament gran per un jaciment paleolític, som conscients que és molt més gran i, de fet, la seva extensió total la desconeixem. El que tenim clar és que nosaltres no esgotarem el jaciment i el Molí del Salt continuarà sent un referent per l'estudi del Paleolític durant molt de temps. L'inici de qualsevol projecte arqueològic implica també portar a terme certes tasques d'infraestructura. Era important posar una teulada per protegir de les inclemències del temps tant als excavadors com al propi jaciment. Això li vam encarregar al Jordi Nadal, ferrer de Vimbodí, qui ens va instal·lar un magnífic cobert, encara que no en un temps rècord. Per això vam comptar a més a més amb l'ajut del Pep Vinyets, qui ens va col·locar les bigues. També vam haver de muntar una quadrícula aèria, fonamental per fer l'excavació segons el sistema de

coordenades cartesianes, habitual en els jaciments paleolítics. Per fer aquesta tasca vam tenir la sort de comptar amb el Josep Vallverdú. La feina del Pep fou fonamental en aquests primers anys del projecte, no només en els aspectes relacionats amb la infraestructura. Va fer la topografia del jaciment i es va encarregar de tots els estudis geoarqueològics (geomorfologia, geologia, estratigrafia). A més a més, la seva implicació fou essencial per coses en principi tan banals com portar la gent cada dia al jaciment. En aquestes primeres campanyes anàvem i veníem cada dia des de Tarragona. No fou fins anys més tard que vam llogar una casa a Vimbodí.

El 2001 es va incorporar a l'equip d'excavació la Susana Alonso, que llavors estava estudiant la carrera d'Història a Tarragona i havia participat en l'estudi dels materials de la campanya de 1999. Des d'aquell moment la Susana ha estat un peça clau dins del projecte, implicant-se en tots els aspectes de l'excavació, des de la logística al rentat del sediment. A més a més, l'any 2017 assumí la codirecció de l'excavació. Per altra banda, en aquesta campanya van haver-hi altres novetats importants. Vam comprovar que, a més a més de les ocupacions del final del Paleolític, al Molí del Salt havien viscut també, fa uns 9.000 anys abans d'ara, poblacions posteriors del període mesolític. Les restes mesolítiques estaven en un estrat que no havíem detectat l'any 1999, però que vam veure en ampliar l'excavació. Però fou l'últim dia de la campanya, el 9 de juny de 2001, quan vam fer una troballa que canviaria per sempre la història del Molí del Salt. Aquell dia estàvem desmuntant l'excavació. Dins les precàries infraestructures amb què comptàvem llavors, teníem una taula de càmping entre dos avellaners, just al davant del jaciment. De sobte, vam veure que el Josep Martín agafava una pedra de sota la taula i començava a mirar-la amb molta atenció. El Pep Martín, fill de Montblanc, volia dedicar-se a l'estudi de l'art prehistòric i tenia prou experiència en aquest tema. La pedra era el fragment d'una placa d'esquist, un tipus de roca que prové de les Muntanyes de Prades, a només uns 4 km en línia recta del jaciment. Malgrat la pedra estava coberta d'una costra que impedia observar bona part de la seva superfície, el Pep va saber veure, en els petits espais que quedaven nets, algunes línies gravades. Quan vam netejar tota la superfície de la pedra vam comprovar que aquestes línies corresponien a diferents figures, la majoria animals, encara que també vam identificar una figura humana. Aquesta fou la primera peça d'art moble trobada al Molí del Salt.

Es tractava d'un troballa excepcional, sobretot en el context de l'arqueologia catalana. L'art d'època paleolítica, tant rupestre com moble, és poc habitual a Catalunya. Aquesta és una anomalia difícil d'explicar, especialment si ho comparem amb el que passa en altres zones de la Península Ibèrica, com la regió cantàbrica o el País Valencià, on s'han trobat milers de representacions artístiques del Paleolític. Sense anar més lluny, a la Cova del Parpalló, a Gandia, es van trobar més de 5.000 plaques amb gravats. En canvi, a Catalunya el panorama de l'art paleolític era descoratjador. Abans de 2001, només es coneixien dues coves amb art rupestre, la Cova de la Taverna, a Margalef de Montsant, i la Cova de la Moleta de Cartagena, a Sant Carles de la Ràpita, i dues peces d'art moble, les dues trobades al jaciment de Sant Gregori de Falset. Per aquesta raó, la troballa feta al Molí del Salt canviava radicalment la nostra visió del jaciment i vam decidir publicarla de seguida (García Díez et al., 2003). Arran d'això, es va incorporar a l'equip el Marcos García Díez, un dels millors especialistes que hi ha a la Península Ibèrica en l'àmbit de l'art paleolític. A partir d'aquell moment, el Marcos ha estat una altra figura clau dins del projecte i ha fet l'estudi de totes les peces d'art moble que vam anar trobant posteriorment.

Campanya del 2003. A l'esquerra, Jaume Vilalta fent treballs de conservació d'una taca de colorant vermell; a la dreta, Pep Vallverdú

Campanya del 2004. A l'esquerra, Susana Alonso;
a la dreta, el seu pare, Carmelo Alonso.

Tot i ésser molt important, la plaqueta del 2001 tenia un problema. Fou trobada en superfície, sense context estratigràfic, i per tant no podíem estar segurs de quina era la seva cronologia, més enllà de l'atribució al Paleolític Superior que es despenia de l'estil de les representacions. Calia trobar peces d'art en l'excavació, dins del dipòsit estratigràfic, i no vam trigar en aconseguir-ho. L'any 2002 ja vam trobar una altra placa d'esquist amb gravats i, sobretot, l'any 2003 en recuperarem dues que es troben entre les peces més espectaculars del Molí del Salt, amb figures de cérvols i cavalls (García Díez i Vaquero, 2006). A partir d'aquest moment, les evidències d'art moble van anar apareixent de forma regular, fins arribar a la col·lecció provisional de més de vint peces que tenim actualment. Aquestes troballes ens van plantejar problemes específics relacionats amb la seva neteja i conservació. Les peces d'art, com la major part del material arqueològic del Molí del Salt, surten recobertes d'una capa de terra carbonatada que no es desprèn amb una simple rentada amb aigua. Tampoc es pot aplicar cap producte químic que les

Campanya del 2005.
De baix cap dalt, Pep Vallverdú, Sergio García, Ethel Allué i Marisol García.

podria malmetre. S'han de netejar una per una amb un pal de fusta, ja que no es pot fer servir cap eina metàl·lica. Aquesta tasca és molt costosa en temps i requereix de personal amb una paciència particular. D'aquesta feina s'ha encarregat en bona part la Gala Gómez, que a més a més va participar durant molts anys en els treballs d'excavació i va començar a estudiar l'ús i processament de les matèries colorants que trobem a l'excavació (Gómez Merino, 2007; Gómez Merino et al., 2007).

La majoria de les peces d'art moble que hem trobat fins ara són plaques d'esquist, però l'any 2005 es va produir una novetat molt significativa. Vam trobar un còdol de calcària amb gravats. Aquest fet va tenir conseqüències pràctiques importants. El nombre de plaques d'esquist que trobem a cada campanya és relativament limitat i no ens fa res emportar-nos-les totes. Però no passa el mateix amb els còdols de calcària. El conglomerat on s'obre l'abric està format principalment per còdols de calcària i la disgregació d'aquest conglomerat va estar aportant contínuament còdols al dipòsit. Això significa que a cada

campanya trobem desenes de còdols de calcària –de vegades centenars– que hem de recollir davant la possibilitat que algun d'ells pugui estar gravat, malgrat ser conscients que la majoria, per no dir la pràctica totalitat, són simplement pedres despreses del sostre de l'abric. Tanmateix, aquest no va ser l'única novetat pel que fa a l'art moble. Però d'això continuarem parlant més endavant.

El 2004 fou una altra fita important. Gràcies al suport del Museu-Arxiu de Montblanc i Comarca, i particularment a l'empenta del Maties Solé, llavors director del Museu Comarcal de la Conca de Barberà, vam publicar la primera monografia, i fins ara l'única, sobre el Molí del Salt (Vaquero, 2004a). La presentació del llibre va coincidir amb la primera exposició sobre el jaciment, que vam fer al Museu Comarcal. En aquest treball vam donar a conèixer de forma exhaustiva els resultats de les quatre primeres campanyes d'excavació. Es van tractar la majoria dels camps de recerca relacionats amb el jaciment: el context geològic i geomorfològic (Vallverdú et al., 2004), l'estratigrafia i la cronologia (Vallverdú i Carrancho, 2004), la indústria lítica (Vaquero et al., 2004), l'ús de les eines lítiques (Martínez Molina, 2004), l'aprofitament dels recursos animals (Ibáñez i Saladié, 2004), l'estudi dels carbons (Allué, 2004), la indústria òssia (Campeny et al., 2004), les petxines d'origen marí (Estrada, 2004), l'organització de l'espai (Vallverdú et al., 2004), l'art moble (García Díez, 2004) i la conservació de les plaques gravades (Gómez Merino et al., 2004). La col·laboració amb el Museu-Arxiu no va acabar aquí. Gràcies al Museu-Arxiu vam poder demanar ajuts dins del programa ACOM i aconseguir un finançament que fou fonamental durant un període crític en el desenvolupament del projecte.

Algunes de les conclusions que es van extreure d'aquell treball conjunt encara es mantenen, altres han anat canviant a mesura que s'obtenien noves dades. Alguns dels companys que hi participaren van deixar de treballar al Molí del Salt, altres van continuar i també van haver-hi noves incorporacions. Al llarg de divuit anys d'excavació hi ha hagut una constant renovació de l'equip. La vinculació del projecte a la Universitat Rovira i Virgili ha estat clau en aquesta renovació. Molts estudiants de màster i de grau han participat en les campanyes d'excavació i alguns d'ells es van incorporar a la recerca sobre el jaciment. El Sergio García Catalán es va implicar plenament en l'estudi de la indústria lítica, publicant diversos treballs sobre aquest tema (García Catalán, 2007; García Catalán i Vaquero, 2007; García Catalán et al., 2013). L'Anna Rufà ha assumit

al llarg dels darrers anys l'anàlisi de les restes de fauna, i forma part del nucli dur de l'equip d'excavació. A banda de la URV, han participat a l'excavació estudiants d'altres universitats i de totes les llengües i cultures imaginables

Però no només d'estudiants viu l'arqueologia. L'excavació del Molí del Salt ha estat sempre oberta a tothom que tingués ganes de treballar i passió per l'arqueologia. I la passió no té edat. Alguns dels membres del nostre equip la van sentir des de molt joves, però no s'hi van poder dedicar degut a un context social i econòmic en el qual treballar en el món de l'arqueologia no era gens fàcil. L'any 2004 es va incorporar a l'equip el Carmelo Alonso, el pare de la Susana. Carmelo era de Becerreá, un poble de Lugo, i als anys 60 del segle passat havia estat explorador i descobridor de jaciments arqueològics. Després la vida el va portar per altres camins, que finalment van arribar a parar al Molí del Salt. Malgrat els seus problemes de salut i mobilitat, fou un membre fix de l'equip d'excavació durant molts anys. Fins fa ben poc, que ens va deixar. L'any 2008 van arribar la Rosa Cots i el Joan Caparrós. La Rosa i el Joan han estat des de llavors peces essencials d'aquest projecte i ara mateix seria difícil entendre'l sense ells. Els sèniors de l'equip han mostrat sempre unes ganes de treballar i un entusiasme poc habitual en les generacions més joves, i no només en les tasques d'excavació. Han fet una feina impagable en la logística i en tasques particularment feixugues, com el triatge del sediment.

Un altre aspecte molt important de la vinculació del projecte amb el món acadèmic ha estat la realització de tesis doctorals i tesis de màster. Fins al moment s'han presentat quatre tesis doctorals que han inclòs el Molí del Salt com a objecte d'estudi: la de Kenneth Martínez (2005) sobre la utilització de les eines de pedra al Paleolític Mitjà i Superior; la de Juan Ignacio Morales (2015) sobre els patrons d'assentament i mobilitat al final del Paleolític; la de Maria Soto sobre l'aprofitament de les matèries primeres lítiques; i la d'Anna Rufà (2017) sobre el consum de petits animals durant el Paleolític Mitjà i Superior. Més nombrosos són encara els alumnes que han fet tesis de fi de màster sobre el Molí del Salt: Sergio García Catalán (2006), Gala Gómez Merino (2007), David Rettig (2011), Angélica García Hernández (2011), María Fernanda Martínez-Polanco (2012), Javier Sánchez Martínez (2017), Sergio Luengo (2017) i Sofiane Kheloufi (2017).

Després de la publicació de la monografia del 2004 l'excavació del Molí del Salt va entrar en una nova fase de consolidació i, podríem dir

Campanya del 2008. D'esquerra a dreta, Gala Gómez,
Andrea Picin i Susana Alonso.

de normalització, una vegada superat l'impacte de les primeres troballes. Això és habitual en els projectes a llarg termini. El que són troballes extraordinàries quan comences a excavar amb el temps es converteixen en coses normals. El primer penjoll que trobes és un esdeveniment extraordinari, que emociona a tot l'equip. Quan ja n'has trobat cinquanta, no és el mateix. Tanmateix, a l'excavació del Molí del Salt van continuar havent-hi fites importants. Una va tenir lloc el 2010. Normalment excavem de dilluns a divendres. Dissabtes i diumenges fem festa i la majoria de l'equip marxa cap a casa. Però un cap de setmana de l'any 2010 la Rosa Cots es va a quedar a la casa de Vimbodí i va dedicar part del temps a triar el sediment que havíem rentat durant la setmana. Quan vam tornar a Vimbodí el dilluns ens va donar una notícia extraordinària. Creia que havia trobat una dent humana, d'un nen petit. La Rosa no era paleoantropòloga, ni experta en fòssils humans, però havia estat mare de tres fills i coneixia força bé com eren les dents de llet. Quan s'ho va mirar un especialista ens va confirmar que es tractava, efectivament, de la dent d'un nen d'uns quatre o cinc anys. En els dies següents vam trobar dos fragments de dent més, segurament corresponents al mateix individu. Podria semblar que unes dents de llet són ben poca cosa, però

Campanya del 2012. Excavant, de baix cap dalt, Rosa Cots, María Soto i José Antonio Alvarez. Mirant a la càmera, Joan Caparrós.

Campanya del 2016. En primer terme, d'esquerra a dreta, Anna Rufà i Rosa Cots. En segon terme, d'esquerra a dreta, Joan Caparrós, Javier Sánchez, Paula Mateo, Sergio Luengo i Susana Alonso.

això s'ha de situar en el marc del Paleolític Superior a Catalunya, on les restes humanes d'aquesta cronologia són molt poc habituals. De fet, les dents del Molí del Salt són ara mateix les restes humanes més antigues de les comarques de Tarragona.

La normalització de la recerca també afectà la troballa de peces d'art moble. Encara que aquestes peces són sempre singulars i representen un petit esdeveniment en les campanyes d'excavació, és cert que ens vam arribar a acostumar, sobretot perquè s'anaven repetint els motius i l'estil de les primeres troballes. Per exemple, l'any 2008 vam recuperar una placa d'esquist amb el gravat d'un cavall, una peça sensacional. Tanmateix el cavall era molt semblant al que hi havia en una de les plaques localitzades el 2003. Però les sorpreses apareixen quan menys t'ho esperes. El dia 11 de juny de 2013, un estudiant asturià, l'Aitor Hevia, va treure una placa d'esquist que, de fet, feia dies que s'havia descobert i estava a la vista. No li havíem donat massa importància perquè es tractava d'un tipus d'esquist motejat diferent a l'esquist quarsític en el què estaven fets els gravats trobats fins llavors. Com era habitual, la placa estava coberta d'una capa de concreció, però només aixecar-la ens vam adonar que, en contra de les previsions, hi havia algunes línies gravades. Vam fer una primera neteja allà mateix i vam poder veure un gravat que no se semblava gens al que hi havia a les peces anteriors. Era una figura de forma semicircular, amb unes línies obliqües a l'interior. No teníem ni idea de què podia representar allò, però tot plegat era molt intrigant. La Susana va dedicar la resta del dia a netejar la peça i a mesura que ho feia van anar apareixent, una darrera l'altra, sis figures idèntiques a la que ja havíem vist. Quan tota la placa va estar neta i vam poder veure el gravat sencer, la imatge ens va venir al cap. Les figures semicirculars eren cabanes i el que representava el gravat era un campament. La forma, les proporcions i fins i tot el nombre de cabanes són gairebé idèntics als de les cabanes que construeixen les poblacions de caçadors-recol·lectors actuals. Dos anys més tard vam publicar aquest gravat a la revista *Plos One* (García Díez i Vaquero, 2015) i va tenir un gran impacte a tot el món.

Des que es van descobrir les primeres evidències d'art paleolític, a la segona meitat del segle XIX, s'han trobat milers de representacions, tant d'art rupestre com moble. Tot i això, mai s'havia trobat res semblant al gravat del Molí del Salt. El més habitual són les figures d'animals, que s'entenen en unes societats en les què la cacera era un element clau en

Treballant al jaciment

la seva forma de vida, no només des del punt de vista econòmic, sinó també social i, sobretot, simbòlic. En canvi, es coneixen molt poques representacions que s'hagin interpretat com paisatges o imatges de la vida quotidiana. L'home o la dona, o el nen, o la nena que va fer el gravat del Molí del Salt va decidir reproduir en pedra la imatge que tenia davant dels ulls, el campament que, fa uns 14.000 anys, hi hauria al davant de l'abric que estem excavant. Aquest fet, que avui dia ens sembla molt normal i que fins i tot associem al tòpic de l'artista amb el seu cavallet, no era habitual al Paleolític. És poc probable que quan pintaven o gravaven un cavall o un cérvol tinguessin l'animal al davant. Fos qui fos, qui va gravar el campament del Molí del Salt es va sortir de la norma, va decidir fer una cosa que no feia ningú.

Que algú gravés en una pedra la imatge d'un campament fou un esdeveniment inesperat. Com el fet de trobar-lo ho va ser per a nosaltres. Amb aquests esdeveniments es construeix la història i la història del Molí del Salt i de l'equip de recerca n'és un bon exemple. El que seran aquestes històries a partir d'ara és difícil de preveure. El futur està ple de desafiaments que haurem d'afrontar. Potser trobarem el campament

gravat a la pedra al mig del camp d'avellaners. O potser ens decidirem a excavar la part més fonda de l'abric, la més rica en restes arqueològiques. O potser començarem a preparar-nos pel que serà del jaciment quan, d'aquí molts anys, acabi el nostre projecte de recerca i aconseguim, com seria el nostre desig, que els materials es quedin a Vimbodí. O potser farem una troballa sensacional que ho canviarà tot. Algunes d'aquestes coses depenen de nosaltres, altres no. Del que estem segurs és que la història del Molí del Salt serà molt llarga, més llarga que la nostra pròpia història.

Bibliografia

- AA.VV. 2011. *Història de la Conca de Barberà. Les arrels del passat*. Montblanc, Consell Comarcal de la Conca de Barberà, 2011.
- ALLUÉ, E. 2004.»Anàlisi antracològica». A: Vaquero, M. (ed.) *Els darrers caçadors-recol·lectors de la Conca de Barberà: el jaciment del Molí del Salt (Vimbodí). Excavacions 1999-2003*. Montblanc, Museu-Arxiu de Montblanc i Comarca, p. 187-196.
- ALLUÉ, E.; IBÁÑEZ, N.; SALADIÉ, P.; VAQUERO, M. 2010.» Small preys and plant exploitation by late pleistocene hunter-gatherers. A case study from the Northeast of the Iberian Peninsula». *Archaeological and Anthropological Sciences*, 2(1), p. 11-24.
- ANGELUCCI, D.; GENÉ, J.M.; OLLÉ, A.; VAQUERO, M.; VERGÉS, J.M.; ALLUÉ, E.; FONTANALS, M.; IBÁÑEZ, N.; LOZANO, M.; RODRÍGUEZ, X.P.; SALADIÉ, P.; ZARAGOZA, J. 2003. «Darreres intervencions arqueològiques en jaciments paleolítics de la Conca del Francolí: la Cansaladeta (la Riba, Alt Camp) i el Molí del Salt (Vimbodí, Conca de Barberà)». *Tribuna d'Arqueologia*, 1999-2000, p. 23-63.
- ANGELUCCI, D.E.; GENÉ, J.M.; OLLÉ, A.; RODRÍGUEZ, X.P.; VAQUERO, M.; VERGÉS, J.M.; FONTANALS, M.; ALLUÉ, E.; CÁCERES, I.; GARCÍA DÍEZ, M.; IBÁÑEZ, N.; LÓPEZ-POLIN, L.; LOZANO, M.; SALADIÉ, P.; VALLVERDÚ, J.; ZARAGOZA, J. 2004.»Evolución paleoambiental y poblamiento prehistórico en las cuencas de los ríos Francolí y Gaià». A: Allué, E., Martín, J., Canals, A. i Carbonell, E. (eds) *Actas del 1er Congreso Peninsular de Estudiantes de Prehistoria*. Tarragona, Universitat Rovira i Virgili, p. 220-224.
- CAMPENY, G.; IBÁÑEZ, N.; SALADIÉ, P. 2004. «Indústria òssia». A: Vaquero, M. (ed.) *Els darrers caçadors-recol·lectors de la Conca de Barberà: el jaciment*

- del Molí del Salt (Vimbodí). Excavacions 1999-2003*. Montblanc, Museu-Arxiu de Montblanc i Comarca, p. 181-186.
- ESTRADA MARTÍN, A. 2004. «Estudi arqueomalacològic». A Vaquero, M. (ed.) *Els darrers caçadors-recol·lectors de la Conca de Barberà: el jaciment del Molí del Salt (Vimbodí). Excavacions 1999-2003*. Montblanc, Museu-Arxiu de Montblanc i Comarca, p. 197-199.
- FONTANALS, M.; VAQUERO, M.; VERGÈS, J. M. 2006. «Noves dades sobre el paleolític superior al sud de Catalunya: El Molí del Salt (Vimbodí, Conca de Barberà) i La Cativera (El Catllar, Tarragonès)». *Associació Arqueològica de Girona. Quadern de Treball*, 14, p. 43-68.
- GARCÍA CATALÁN, S. 2006. *La industria lítica del nivel Asup del Molí del Salt (Vimbodí, Conca de Barberà) y su contextualización en el Paleolítico Superior final de la vertiente mediterránea peninsular*. Tesi de llicenciatura inèdita. Tarragona, Universitat Rovira i Virgili.
- GARCÍA CATALÁN, S., 2007. «La industria lítica del nivel Asup del Molí del Salt (Vimbodí, Tarragona) y su contextualización en el Paleolítico superior final de la vertiente mediterránea de la Península Ibérica». *Trabajos de Prehistoria*, 64 (2), p. 157-168.
- GARCÍA CATALÁN, S.; GÓMEZ DE SOLER, B.; SOTO QUESADA, M.; VAQUERO RODRÍGUEZ, M. 2013. «Los sistemas de producción lítica en el Paleolítico Superior final: el caso del nivel Asup del Molí del Salt (Vimbodí i Poblet, Tarragona)». *Zephyrus*, LXXII, p. 39-58.
- GARCÍA CATALÁN, S.; VAQUERO, M. 2007. «La indústria lítica del nivell Asup del Molí del Salt (Vimbodí) dins del Paleolític Superior final al sud de Catalunya». *Aplec de Treballs*, 25, p. 9-22.
- GARCÍA DÍEZ, M. 2004. «El grafisme moble del Molí del Salt i la figuració moble durant el Tardiglaciari en el vessant mediterrani de la Península Ibèrica». A: Vaquero, M. (ed.) *Els darrers caçadors-recol·lectors de la Conca de Barberà: el jaciment del Molí del Salt (Vimbodí). Excavacions 1999-2003*. Montblanc, Museu-Arxiu de Montblanc i Comarca, p. 211-263.
- GARCÍA DÍEZ, M.; MARTÍN I UIXAN, J.; GENÉ, J.M.; VAQUERO, M. 2003. «La plaqueta gravada del Molí del Salt (Vimbodí, Conca de Barberà) i el grafisme paleolític/epipaleolític a Catalunya». *Cypsela*, 14, p. 159-173.
- GARCÍA DÍEZ, M.; VAQUERO, M. 2006. «La variabilité graphique du Molí del Salt (Vimbodí, Catalogne, Espagne) et l'art mobilier de la fin du Paléolithique supérieur à l'est de la Péninsule Ibérique». *L'Anthropologie*, 110 (4), p. 453-481.
- GARCÍA-DIEZ, M.; VAQUERO, M. 2015. «Looking at the Camp: Paleolithic Depiction of a Hunter-Gatherer Campsite». *PLoS ONE* 10 (12), p. e0143002.
- GARCÍA HERNÁNDEZ, A. 2011. *Análisis tecnológico de los denticulados del Paleolítico Superior Final y Mesolítico en el nordeste de la Península Ibérica. Evolución de sus características en el paso del Pleistoceno al Holoceno. El caso de El Molí del Salt (Vimbodí, Tarragona)*. Tesi de màster inèdita. Tarragona, Universitat Rovira i Virgili.

- GENÉ, J.M. 1986. *Els jaciments prehistòrics de superfície de l'Alt Francolí (Conca de Barberà)*. Tesi de llicenciatura inèdita. Barcelona, Universitat de Barcelona.
- GÓMEZ MERINO, G., 2007. *Caracterización mineralógica de los ocre del yacimiento magdaleniense del Molí del Salt (Vimbodí, Conca de Barberà) mediante espectroscopia infrarroja (IR-FTIR)*. Tesi de Màster inèdita. Tarragona, Universitat Rovira i Virgili.
- GÓMEZ MERINO, G.; SARRÓ, I.; GARCÍA DÍEZ, M.; VAQUERO, M.; VALLVERDÚ, J. 2007. «Caracterización de materia colorante y agentes de deterioro en las placas grabadas paleolíticas del Molí del Salt (Vimbodí, Conca de Barberà, Tarragona)». A: Molera, J., Farjas, J., Roura, P. i Pradell, T. (eds) *Avances en Arqueometría. Actas del VI Congreso Ibérico de Arqueometría*. Girona, Universitat de Girona, p. 251-261.
- GÓMEZ MERINO, G.; SARRÓ, M. I.; VILALTA, J. 2004. «Estat de conservació i tractaments de neteja de les plaquetes gravades 3 i 4». A: Vaquero, M. (ed.) *Els darrers caçadors-recol·lectors de la Conca de Barberà: el jaciment del Molí del Salt (Vimbodí)*. Excavacions 1999-2003. Montblanc, Museu-Arxiu de Montblanc i Comarca, p. 265-284.
- IBÁÑEZ LÓPEZ, N.; SALADIÉ BALLESTÉ, P. 2004a. «Zooarqueologia i tafonomia». A: Vaquero, M. (ed.) *Els darrers caçadors-recol·lectors de la Conca de Barberà: el jaciment del Molí del Salt (Vimbodí)*. Excavacions 1999-2003. Montblanc, Museu-Arxiu de Montblanc i Comarca, p. 151-179.
- IBÁÑEZ, N.; SALADIE, P. 2004. «Acquisition anthropique d'*Oryctolagus cuniculus* dans le site du Molí del Salt (Catalogne, Espagne)». A: Brugal, J.-Ph. i Desse, J. (ed.) *Petits animaux et sociétés humaines. Du complément alimentaire aux ressources utilitaires. Actes des 24e rencontres internationales d'archéologie et d'histoire d'Antibes*. Antibes, Éditions APDCA, p. 255-259.
- KHELOUFI, S. 2017. *Etude tracéologique et expérimentale des burins de graveurs sur les plaquettes de schiste du site Molí del Salt (Vimbodí, Conca de Barberà, Tarragona)*. Tesi de màster inèdita. Tarragona, Universitat Rovira i Virgili.
- LUENGO, S. 2017. *Análisis funcional de raspadores en sílex del Molí del Salt. Aproximación experimental. Análisis traceológico de huellas de uso y empuñadura*. Tesi de màster inèdita. Tarragona, Universitat Rovira i Virgili.
- MARTÍNEZ MOLINA, K. 2004. «Anàlisi funcional dels artefactes lítics». A: Vaquero, M. (ed.) *Els darrers caçadors-recol·lectors de la Conca de Barberà: el jaciment del Molí del Salt (Vimbodí)*. Excavacions 1999-2003. Montblanc, Museu-Arxiu de Montblanc i Comarca, p. 135-150.
- MARTÍNEZ MOLINA, K. 2005. *Análisis funcional de industrias líticas del Pleistoceno superior. El Paleolítico medio del Abric Romaní (Capellades, Barcelona) y el Paleolítico superior de Üçagizli (Hatay, Turquía) y del Molí del Salt (Vimbodí, Tarragona). Cambios en los patrones funcionales entre el Paleolítico medio y el superior*. Tesi doctoral inèdita. Tarragona, Universitat Rovira i Virgili.

- MARTÍNEZ-POLANCO, M. F. 2012. *Aprovechamiento de recursos faunísticos en el Paleolítico Superior de Cataluña*. Tesi de màster inèdita. Tarragona, Universitat Rovira i Virgili.
- MARTÍNEZ-POLANCO, M. F.; BLASCO, R.; ROSELL, J.; IBÁÑEZ, N.; VAQUERO, M. 2017. «Rabbits as Food at the end of the Upper Palaeolithic at Molí del Salt (Catalonia, Spain)». *International Journal of Osteoarchaeology*, 27(3), p. 342-355.
- MORALES, J. I. 2015. *La reducción de la industria lítica: aproximación a los patrones de asentamiento y movilidad de los grupos paleolíticos. Desarrollo metodológico y aplicación práctica*. Tesi doctoral inèdita. Tarragona, Universitat Rovira i Virgili.
- RETTIG, D. 2011. *Los procesos de selección, configuración y reavivado de los raspadores durante el Paleolítico Superior final del Molí del Salt, Cataluña. Una reflexión sobre la variabilidad técnica y la normatividad a partir de una aproximación temporal*. Tesi de Màster inèdita. Tarragona, Universitat Rovira i Virgili.
- RUFÀ, A. 2017. *El papel de las pequeñas presas en la dieta humana del Paleolítico medio y superior. Una visión diacrónica desde el valle del Ródano al arco mediterráneo*. Tesi doctoral inèdita. Tarragona, Universitat Rovira i Virgili.
- SÁNCHEZ MARTÍNEZ, J. 2017. *Cuestiones tecno-económicas en la explotación de recursos líticos: la industria laminar del Molí del Salt (Vimbodí i Poblet, Tarragona)*. Tesi de màster inèdita. Tarragona, Universitat Rovira i Virgili.
- SOTO, M.; GÓMEZ DE SOLER, B.; VALLVERDÚ, J.; VAQUERO, M. 2011. El territori d'aprovisionament del sílex dels caçadors i recol·lectors del Molí del Salt (Vimbodí i Poblet – Conca de Barberà). *Aplec de Treballs*, 29, p. 31-52.
- SOTO, M.; GÓMEZ DE SOLER, B.; VALLVERDÚ, J.; VAQUERO, M. 2013. «Aplicación experimental de sistemas de información geográficos a la prospección y análisis de áreas de captación de rocas silíceas en la prehistoria. El caso práctico del Abric romaní y el Molí del Salt». A: Palomo, A., Piqué, R. i Terradas, X. (eds.), *Experimentación en Arqueología. Estudio y difusión del pasado*. Sèrie Monogràfica del MAC. Girona, p. 501-508.
- SOTO, M.; GÓMEZ DE SOLER, B.; VALLVERDÚ, J.; VAQUERO, M. 2014. «Potential siliceous sources during Prehistory: Results of prospecting in the East margin of the Ebro Basin (NE Iberian Peninsula)». *Journal of Lithic Studies*, 1(1), p. 293-318.
- VALLVERDÚ, J.; ALLUÉ, E.; CARRANCHO, A. 2004. «Marc geològic del Molí del Salt. Context geològic, geomorfològic i ambiental». A: Vaquero, M. (ed.) *Els darrers caçadors-recol·lectors de la Conca de Barberà: el jaciment del Molí del Salt (Vimbodí). Excavacions 1999-2003*. Montblanc, Museu-Arxiu de Montblanc i Comarca, p. 33-42.
- VALLVERDÚ, J.; CARRANCHO, A. 2004. «Estratigrafia del Molí del Salt». A: Vaquero, M. (ed.) *Els darrers caçadors-recol·lectors de la Conca de Barberà: el jaciment del Molí del Salt (Vimbodí). Excavacions 1999-2003*. Montblanc, Museu-Arxiu de Montblanc i Comarca, p. 61-68.

- VALLVERDÚ, J.; GÓMEZ DE SOLER, R.; VAQUERO, M. 2004. «L'organització de l'espai». A: Vaquero, M. (ed.) *Els darrers caçadors-recol·lectors de la Conca de Barberà: el jaciment del Molí del Salt (Vimbodí). Excavacions 1999-2003*. Montblanc, Museu-Arxiu de Montblanc i Comarca, p. 201-210.
- VAQUERO, M. (ed.) 2004a. *Els darrers caçadors-recol·lectors de la Conca de Barberà: el jaciment del Molí del Salt (Vimbodí)*. Montblanc, Museu-Arxiu de Montblanc i Comarca.
- VAQUERO, M. 2004b. «El Paleolític i el Mesolític al sud de Catalunya». A: Vaquero, M. (ed.) *Els darrers caçadors-recol·lectors de la Conca de Barberà: el jaciment del Molí del Salt (Vimbodí). Excavacions 1999-2003*. Montblanc, Museu-Arxiu de Montblanc i Comarca, p. 15-32.
- VAQUERO, M. 2004c. «El Molí del Salt de Vimbodí. Un jaciment arqueològic del Paleolític superior final a la Conca de Barberà». *El foradot*, 27, p. 15-19.
- VAQUERO, M. 2006. «El Mesolític de facies macrolítica en el centro y sur de Cataluña». A: Alday, A. (coord.) *El Mesolítico de muescas y denticulados en la cuenca del Ebro y el litoral mediterráneo peninsular*. Alava, Diputación Foral de Alava, p. 137-160.
- VAQUERO, M. 2011. «Dotze anys de recerca arqueològica a La Conca de Barberà (1999-2010)». *Podall*, 1, p. 198-222.
- VAQUERO, M.; ALLUÉ, E.; ALONSO, S.; CAMPENY, G.; ESTRADA, A.; GARCÍA, M.; GENÉ, J. M.; MERINO, G. G.; IBÁÑEZ, N.; MARTÍNEZ, K.; SALADIÉ, P.; SARRÓ, M. I.; VALLVERDÚ, J.; VILALTA, J. 2005. «Una nueva secuencia del Paleolítico Superior final en el Sur de Cataluña: el Molí del Salt (Vimbodí, Tarragona)». A: Bicho, N. (ed.) *O Paleolítico. Actas do IV Congresso de Arqueologia Peninsular (Faro, 14 a 19 de Setembro de 2004)*. Faro, Universidade do Algarve, p. 493-508.
- VAQUERO, M.; ALLUÉ, E.; ALONSO, S.; GARCÍA CATALÁN, S.; GARCÍA DÍEZ, M.; SOTO, M. 2012. «Humans i medi natural en l'entorn de les muntanyes de Prades fa més de 10.000 anys: el jaciment del Molí del Salt (Vimbodí i Poblet)». A: Buqueras, X., Llagostera, J., Sancho, M. i Saura, P. (coords.) *Actes de les terceres jornades sobre el bosc de Poblet i les Muntanyes de Prades. Les polítiques de conservació del territori i la gestió del medi*. L'Espluga de Francolí, Generalitat de Catalunya, p. 251-263.
- VAQUERO, M.; ALONSO, E.S., 2014. «El Molí del Salt». A: Sala-Ramos, R. (ed.) *Pleistocene and Holocene hunter-gatherers in Iberia and the Gibraltar strait: The current archaeological record*. Burgos, Universidad de Burgos, Fundación Atapuerca, p. 295-302.
- VAQUERO, M.; ALONSO, S.; GARCÍA-CATALÁN, S.; GARCÍA-HERNÁNDEZ, A.; GÓMEZ DE SOLER, B.; RETTIG, D.; SOTO, M. 2012. «Temporal nature and recycling of Upper Paleolithic artifacts: the burned tools from the Molí del Salt site (Vimbodí i Poblet, northeastern Spain)». *Journal of Archaeological Science*, 39 (8), p. 2785-2796.
- VAQUERO, M.; ALONSO, S.; GARCÍA CATALÁN, S.; GARCÍA HERNÁNDEZ, A.; GÓMEZ DE SOLER, B.; RETTIG, D.; SOTO, M. 2013. «El reciclatge

- d'artefactes lítics al paleolític superior: les eines cremades del Molí del Salt (Vimbodí i Poblet)». *Podall*, 2, p. 9-25.
- VAQUERO, M.; GARCÍA DÍEZ, M.; ALLUÉ, E.; GENÉ, J.M.; IBÁÑEZ, N.; SALADIÉ, P.; VALLVERDÚ, J. 2004. «Conclusions». A: Vaquero, M. (ed.) *Els darrers caçadors-recol·lectors de la Conca de Barberà: el jaciment del Molí del Salt (Vimbodí). Excavacions 1999-2003*. Montblanc, Museu-Arxiu de Montblanc i Comarca, p. 285-326.
- VAQUERO, M.; GENÉ, J.M. 2004. «Les campanyes d'excavació (1999-2003). Antecedents, estratègies d'intervenció i resultats». A: Vaquero, M. (ed.) *Els darrers caçadors-recol·lectors de la Conca de Barberà: el jaciment del Molí del Salt (Vimbodí). Excavacions 1999-2003*. Montblanc, Museu-Arxiu de Montblanc i Comarca, p. 45-60.
- VAQUERO, M.; GENÉ, J.M.; ALONSO, S. 2004. «La indústria lítica». A: Vaquero, M. (ed.) *Els darrers caçadors-recol·lectors de la Conca de Barberà: el jaciment del Molí del Salt (Vimbodí). Excavacions 1999-2003*. Montblanc, Museu-Arxiu de Montblanc i Comarca, p. 69-134.
- VAQUERO, M.; GENÉ, J.M.; IBÁÑEZ, N.; SALADIÉ, P.; ALLUÉ, E.; ANGELUCCI, D.; GARCÍA, M.; MARTIN, J.; VALLVERDÚ, J.; ALONSO, S. 2001. «El jaciment del Molí del Salt (Vimbodí, Conca de Barberà): Una seqüència del pleistocé superior i inicis de l'holocé al sud de Catalunya». *Butlletí Arqueològic*, 23, p. 29-72.
- VILASECA, S. 1953. *Los talleres del sílex tarraconenses*. Madrid, CSIC.